

İlk istiqlal həmləsi – “Turan Heyəti” və Əli bəy Hüseynzadə

Azər Əbilov (Azər Turan)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: a_turan63@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə pantürkizmin, siyasi panturanizmin əsasları aydınlaşdırılır, fərqli ideoloji məzmununa malik olsalar da, hər iki amilin – pantürkizm və romantik türkçülük təzahürünün vahid tarixi müstəvidə baş verdiyi tarixi faktlar əsasında dövriyyəyə gətirilir. Qeyd olunur ki, dünyanın siyasi dengesini, mənəvi ahəngini çəşdirən hadisə panslavizmin doğuluşu olub. 1848-ci ildə Praqa konqresindən sonra təşkilatlanmağa başlamış panslavizm romantik türkçülüyn türk dünyasında, siyasi pantürkizm isə Qərb düşüncəsində vüsətlənməsinə səbəb olan amil kimi dəyərləndirilir. Məqalədə romantik türkçülüyn türk millətinin birliyini, mədəni yüksəlişini, başqa sözlə, ittihad və tərəqqisini təmin etmək, siyasi pantürkizmin isə Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin hüdudlarını daraltmaq amacıyla tarix səhnəsinə çıxdığı şərh edilir.

Açar sözlər: Əli bəy Hüseynzadə, Turan heyəti, hürriyyət, siyasi pantürkizm, panturanizm, rus mədəniyyəti

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 04.07.2024; qəbul edilib – 16.07.2024

First independence movement – “Turan Delegation” and Ali bey Huseynzade

Azer Abilov (Azer Turan)
Doctor of Philosophy in Philology
E-mail: a_turan63@mail.ru

Abstract. In the article is studied the basis of pan-Turkism and political pan-Turanism; although the content of both is different, unified history of manifestation of both factors – pan-Turkism and romantic Turkism is discussed based on historical facts. It is noted that the event that upsets the political stability and moral harmony of the world was the birth of Pan-Slavism. Pan-Slavism which began to organize after Prague Congress in 1848 is considered as a factor that caused spread of romantic Turkism in Turkic world and political pan-Turkism in Western thought. In the article is interpreted that romantic Turkism emerged in history to ensure the unity, cultural advancement and progress of the Turkish nation, but political pan-Turkism in order to narrow the limits of Russia's colonial policy.

Keywords: Ali Bey Huseynzade, Turan delegation, freedom, political pan-Turkism, pan-Turanism, Russian culture

Article history: received – 04.07.2024; accepted – 16.07.2024

Giriş / Introduction

Panslavizmin doğuluşu

Berкли Universitetinin professoru Hans Kohn 1963-cü ildə Parisdə nəşr olunmuş “Panslavizm və rus milliyətçiliyi” kitabında yazırdı: “Panturanizm panslavizmin varisidir, mirasçısıdır”.

Hans Kohn qənaətində yanılır.

“Panslavizm təbiri ilk dəfə 1826-cı ildə slovak yazıçısı J.Hergel tərəfindən işlənmiş” [1, s.141] və o gündən etibarən slavyan millətlərin birliyi ideyası kimi meydana çıxmışdır.

Əsas hissə / Main Part

1848-ci ildə Praqada, 1867-ci ildə Moskvada tərtiblənmiş Panslavist konqreslərin iki fərqli hədəfi vardı: Panslavizmin birləşmiş gücü ilə “Qədim qübbələri Bizansda İsa üçün yeni bir kilsə məhrabı saxlayan” [9, s.141] Bizans ortodoks kilsəsinin – Ayasofiyanın (ümumiyyətlə, İstanbulun) türklərdən alınması və Avropa birliyinə qarşı Panislavist birliyini yaratmaq.

Henri Martinin nəzəriyyəsinə görə, Avropa federasiyası hüriyyət, fərdi mülkiyyət və ailəyə sədaqət prinsipləri əsasında... bütünlükdə, Rusiya sistemə qarşı bir sistem quracaqdı. Çünki federal bir Avropa qurulmadan Rusiyaya qarşı durmaq mümkün deyildi. Əgər bu belə olmasa, Avropanın gənc bacısı Amerika mədəniyyətin təkbaşına mühafizi olacaqdı [9, s.106].

Amma rus mədəniyyətinin güclü inkişafı onu slavyan millətlərinin böyük qardaşına çevirə bildi. Əslində, rusların digər slavyanlar üzərində nüfuz və etibarını təkcə ədəbi baxımdan deyil, həm də ideoloji yöndən daha geniş anlamda ədəbiyyatın hesabına təmin edildi: “İstanbul bizə – ruslara aid olmalıdır, əsla başqasına yox”. Bu sözlər təkcə rus çarının deyil, həm də rus yazıçısı Dostoyevskinin xəyalıdır. Rusiyanın Türkiyəyə qarşı müharibəsini vəsf edən Dostoyevski: “Bu, xarüqələdə bir zamandır. Burada bütün Rusiyanın qəlbi çırpınır və xalq savaşa bizim qardaşlarımızı, qan və iman qardaşlarımızı qurtarmaq üçün gedir” [9, s.180-181], – deyirdi.

Varislik məsələsi də çoxdan həll olunmuşdu. Roma mədəniyyətinə ehtiraslı münasibət alman millətini Romanın, yunan mədəniyyətinə şövqlü pərəstiş isə slavları yunanın varisinə çevirmişdi. Bizansdan sonra yunan mədəniyyəti slavyan aləmindəydi...

Bütün millətlərə təsəvvüfdən miras aldığı sevgi duyğusu ilə yanaşan türk camiası üçün Herderin irəli sürdüyü “Mən bir slavyanam və slavyan olmayan hər şey mənə yabançıdır” şüarı artıq dünyanın yenidən bölüşdürülməsi deyil, böyük ölçüdə yer kürəsinin slav millətçiliyinin təhlükəsi ilə üz-üzə qalmasından xəbər verirdi.

Slavyanları da bizdəki kimi, dini parçalanmalar təhdid etsə də, o, dar macalda protestant, katolik zümrə və provoslav kilsəsi slavyan birliyi ətrafında öz gücünü tənzimləməyə çalışırdı.

Buna rəğmən, Avropa Rusiya ilə, islavları rus-pərəst və Avropapərəst, – deyə iki qismə bölən Rusiya da Avropa ilə maraqlarını bölüşə bilmirdi. General Fadeyevin fikirlərini xatırladan doktor Ağah Güner: “1870-də rus generalı Fadeyevin “Şərq məsələsi haqqında düşüncələr” kitabı panslavist görüşü gücləndirmişdir... Fadeyev “Vaxtilə Avropa üçün bir türk və islam məsələsi vardı, indi isə (yəni 1870-ci illərdə) Şərq məsələsi məfhumu vardır. Diqqətlər islavlıq və ortodoksluq üzərində toplanmaqdadır. Rusiyanın düşməni bütün batı Avropa deyil, Orta Avropa, yəni Almaniyadır. Alman birliyi gerçəkləşərsə, Rusiyanın xaricində qalan islavlar yox olmağa məhkumdur” [1, s.141], – yazırdı.

Vamperi. Siyasi pantürkizm və romantik türkçülük

Fərqli ideoloji məzmunla malik olsalar da, hər ikisinin – pantürkizmin də, romantik türkçülüğün də təzahürü vahid tarixi müstəvidə baş verib. Dünyanın siyasi dəngəsini, mənəvi ahəngini çaşdıran hadisə isə panslavizmin doğuluşu olub. 1848-ci ildə Praqa konqresindən sonra təşkilatlanmağa başlamış panslavizm yalnız bu mənada romantik türkçülüğün türk dünyasında, siyasi pantürkizmin isə Qərb düşüncəsində vüsətlənməsinə səbəb olmuşdu. Romantik türkçülük türk millətinin birliyini, mədəni yüksəlişini, başqa sözlə, ittihad və tərəqqisini təmin etmək, siyasi pantürkizm isə, dediyim kimi, Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin hüdudlarını daraltmaq amacıyla tarix səhnəsinə çıxıb.

Siyasi pantürkizmin banisi kimdir? Hələlik bu sualın dəqiq və birmənalı cavabı verilməyib. Amma tarix üfüqlərində siyasi pantürkizmin ilk dalğası yəhudi əsilli macarıstanlı professor Armenius Vamberinin təğyiri-libas olaraq dərviş qiyafəsinə bürünüb Türkünstanı Rəşid əfəndi adıyla gəzib-dolaşmasından, Türkünstan mədəniyyətini – “Qutadqu-bilik”dən Məhdimquluyadək öyrənib-araşdırmasından sonra müşahidə olunur.

Bir çoxları iddia edir ki, pantürkizm sözünü ilk dəfə Ziya Gökalp işlətməmişdir. Amma bu, əlbəttə, yanlış mülahizədir. Siyasi bir termin ola-

raq Macarıstanda 1839-cu ildə [12, s.110] panturanizm ideyası irəli sürülür. Bunun ardınca yenə də Macarıstanda meydana çıxmış pantürkizm istilahı Vamberinin icadı kimi görünür. Hər halda, macarlarla türklərin əqrəba millətlər olduğunu, eyni soydan gəldiklərini ilk dəfə irəli sürən və Turan aləmini Avropaya tanıtdıran Armenius Vamberi olmuşdu. Zəki Vəlidin Toğan da bu qənaətdədir ki, pantürkizm ideolojisinin banisi Vamberidir. Zəki Vəlidin yazırdı: “Pantürkizm” fikri macar Vamberi tərəfindən 1868-1874-cü illər arasında irəli sürülmüş olub, İngiltərə hökuməti tərəfindən də Osmanlı İmperatorluğunun Orta Asiyada ruslara qarşı özünə müttəfiq bulundurmaq məqsədilə bir aralıq dəstəklənmişdir” [17, s.561-562].

Əslində, Zəki Vəlidinin müşahidə və qənaətləri siyasi pantürkizmin mahiyyətinə işıq tutmaqda, onun romantik türkçülük axımından ciddi mənəvi fərqi nəzərə çarpdırmaqdadır.

Təsadüfi deyil ki, məhz Vamberinin bir məqaləsinə cavab olaraq, Əli bəy Hüseynzadə 1904-cü ildə qələmə aldığı məşhur “Məktubuməxsus”unda “türklər gərək dincə, gərək qövmiyyətcə birdirlər. Süni olaraq, ayrıca pantürkizm, panislamizm namlarıyla məslək icadına nə lüzum vardır?” – deyirdi.

Siyasətlərin ikiye bölündüyü, ayrıldığı məqam da elə, əslində, Əli bəyin bu sözlərindən sonra başlanır. Vamberinin siyasi pantürkizm davasına rəğmən (və dərhal sonra) ictimai şüurda Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü romantik türkçülük qütbü görünür... Avropada ixtira yolu ilə yaradılmış siyasi türkçülüyn önünə Bakıda romantik türkçülük axımı çıxır. Qərb qlobalizminin (zahirən) oriyentalist (və müs-təmləkəçi) başlanğıcına cavab kimi, 1905-ci ildən etibarən Şərqdən Qərbə doğru romantik türkçülük, 1906-cı ildən sonra isə türkləşmək, islamlaşmaq, çağdaşlaşmaq dalğası qabarır.

Siyasi pantürkizmin səsi yalnız Qərbdən gəlir və yalnız türk dünyasında və Rusiyada (Qafqaz, Kırım, Kazan, Volqaboyu və Türkistanda) əks-səda verir.

Romantik türkçülüyn isə düşüncə və əməl arealı bütün yer kürəsidir.

Romantik türkçülük böyük şəərə qarşı böyük xeyri, həm də ümumdünya miqyasında yeni bir təlim olaraq irəli sürür.

Sadəcə, Rusiya bu açıq və səmimi romantikaya sona qədər isinişə bilmədi. Qərb, xüsusən ingilis düşmənçiliyinə əli yetmədiyindən, bolşeviklər romantik türkçülərə “pantürkist” damğası vurub onlardan qisas aldı.

Turan Heyəti

Tarixdə “Turan Heyəti” adı ilə xatırlanan bir cəmiyyət var. Bu cəmiyyət 1915-ci ildə İstanbulda, Nuri-Osmaniyyə caddəsində yaradılmışdı. İstər Rusiya, istərsə də Türkiyə tarixçiləri birmənalı şəkildə, Turan heyətinin başında Yusuf Akçuranın dayandığını bildirirlər. Ancaq əldə olan bir məktub və bir neçə fakt bu barədə bir qədər fərqli intibalar doğurur. Xatırlanan məktub çağdaş ümumtürk tarixinin çox az öyrənilmiş, siyasi mahiyyətinə öteri varılmış mühüm bir mərhələsinin başlanğıcıdır:

“Daxiliyyə Nəzarəti-Cəliləsinə.

Rusiyada sakin Türk cinsindən və İslam dinindən olan qövmələrin bəşəri, milli və dini haqlarını müdafiyyə çalışmaq və mərkəzi idarəsi İstanbulda, Nuri-Osmaniyyə caddəsində, Şərəf sokağında 32 nömrəli xanədə bulunmaq üzərə “Rusiyada sakin müsəlman türk tatarların haqlarını müdafiə cəmiyyəti” ünvanıyla bir cəmiyyət təəssüs etməkdə olduğu və Osmanlı Darülfünunu müəllim müavinlərindən Nuri-Osmaniyyə caddəsində mukim Hüseynzadə Əli Bəy, “Türk Yurdu” məcmuəsi müdiri, Böyükadada Nizamda mukim Akçuraoğlu Yusuf Bəy ilə “Turan Nəşri-Maarif Cəmiyyəti” rəisi Mukiməddin Beycan Bəyin cəmiyyətin umuri-idarəsiylə məşğul olacaqları arzında işbu bəyannaməmiz ərz olunur.

*Tibb fakültəsi müəllimlərindən Hüseynzadə Əli,
“Türk Yurdu” məcmuəsi müdiri Akçuraoğlu Yusuf,
Turan Nəşri-Maarif Cəmiyyəti Rəisi
Mukiməddin Beycan”* [5.1].

Digər tərəfdən, Əli bəy Hüseynzadənin arxivində onun öz dəsti-xəti ilə 1915-ci ildə Vyana-da yazılmış “Rusiyada sakin Müsəlman Türk və Tatarların hüququnu müdafiə komitəsinin Nizamnaməsi” və fevralın 1-də Sofiyada qələmə aldığı “Rusiyada sakin Müsəlman Türk əhalinin hüququnu Müdafiə Komitəsinin muhtırası”nın

(notasının) mətni qalır. Məktubdakı ilk imza Əli bəy Hüseynzadənindirsə, “Turan Heyəti” Nizamnaməsi və heyətin dövlət başçılarına təqdim etdiyi nota Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən yazılıbsa, deməli, “Turan Heyəti”ndə birinci şəxs Akçura deyil, Hüseynzadə olmuşdur. Bunu 1931-ci ilin 20 dekabrında Macarıstanın “Levente” dərgisində verdiyi “Turan xalqları bizdən nə bəklıyor?” başlıqlı müsahibəsində Anadolu, Qafqaz və Türkünstan türkləriylə macarların bir Turan zehniyyəti içində qaynayıb qarışmasının zəruriliyinə toxunarkən Zəki Vəlidü Toğan da təsdiq edib: “Bu məsələ ilə ciddi anlamda ən öncə ilgilənlər arasında, 1915-1917-ci illər arasında Rusiya türk xalqlarından komitə təşkil edən (Turan Heyəti) və bir-iki dəfə Budapeştə gələn azərbaycanlı alim Hüseynzadə Əli bəy xatırlana bilər. Hüseynzadə Kont İstvan Tisza, Miklos Szemere və başqalarıyla bu məsələ üzərində görüşüb danışıqlar aparmış və “A Külügy-Hadügyü” adlı dərgidə Rusiya Türk xalqlarının siyasi təsirləri üzərinə məqalə yazmışdır” [14, s.430].

İstər 1917-ci ildə Kerenski hökumətinin, istər Stalin dövründə Rusiya ideoloji humanitar və kəşfiyyat təşkilatlarının həmişəlik başağrısına çevrilsə də, sonrakı mərhələdə Politbürounun süqutuna qədər tamamilə unudurmağa, üstünə kölgə düşürməyə çalışdıqları həmin sənədlər idi ki, Rusiya türklərinin tarixində misli görünməmiş bir hərəkətin əsasını qoymuşdu, qopardığı məfkurəvi fırtına, əsdirdiyi siyasi ruzigar üstündən səksən il keçəndən sonra dünyanın siyasi ahəngini dəyişmişdi.

Lakin zamanında “Turan Heyəti”nin yarıdılması üçün Osmanlı dövlətinə yazılmış məktubdakı ilk imzanın və “Turan Heyəti” Nizamnaməsinin müəllifini – “Türkiyə politbürosunun üzvü” Əli bəy Hüseynzadəni Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi Bakıda, Yelizavetpolda, Tiflisdə, Qarsda axtarır, sorağını Almaniyadan alırdı. Görürdülər ki, Almaniyadadır, dövlət başçıları ilə Rusiya müsəlmanlarının taleyini müzakirə edir. Avropadakı xəfiyyətlərini ona gözçü qoyurdular. Berlindən, Vyanadan, Budapeştdən, Buxarestdən Peterburqa gündəlik və məxfi məlumatların axını başlanırdı.

Ümumiyyətlə, Turan heyətinin Avropa ölkələrinə səfərini o günlərdə Rusiyanın imperiya məqamları diqqətlə izləyirdi. Hətta Rusiyanın

Budapeştdəki səfəri 1915-ci ilin 5 dekabrında ölkəsinə bu münasibətlə gizli məktub da göndərmişdi [2, s.4323]. Əli bəylə bağlı Rusiya xüsusi xidmət orqanlarının şübhəsi, bəlli səbəblərə görə, heç zaman səngimək bilməyib. “Panislamist” Əli bəyin yaxasından əl çəkməyən polkovnik Şatrova Əli bəylə bağlı göndərilən məlumatda bildirilirdi: “...Agentura məlumatına görə, Hüseynzadə 1911-ci ildə İstanbulla getmiş və “İttihad və Tərəqqi” Partiyasının Mərkəzi Komitəsinə seçilmişdir. Rusiyaya müharibə elan etməyi dəfələrlə təklif etmişdir. Onun Bakıda yaşayış qeydiyyatı yoxdur” [13, s.130].

Qeyd: Əli bəyin müharibə “təklifi” onun barəsində söylənmiş böhtanların ən böyüyü, yalanların ən qırmızısıdır.

Türk-tatar heyətinin Avropaya bu gözlənilməz və uğurlu səfəri ilə bağlı Rusiya Dövlət Dumasında, ümumiyyətlə, Rusiyanın bütün siyasi ideoloji çevrələrində ciddi müzakirələr keçirilir, xüsusən Dövlət Dumasında şovinist hikkələr çatlaq verirdi: özünü millət atası hesab edən Hüseynzadə və Akçura kimdir ki, Avropaya səfər edir və Rusiya müsəlmanlarının adından danışır?

Başlarında Əli bəy Hüseynzadənin dayandığı hərəsi bir akademiya, hər biri bir məfkurələr fabriki [6, s.212] misində olan “macəraçı”lar – Akçura Yusuf, Əbdürrəşid İbrahim, Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan, Əhməd Ağaoğlu, Şeyx Şamilin İsveçrədəki nəvəsi Şamil Spahi, Əhməd Sahib Kaplanov, Seyid Tahir o günlərdə siyasi iqliminin boz-bulanıq olduğu Avropanı tarixdə ilk dəfəydi ki, Rusiya əsarətində olan türklərin aqibətinə yönəldirdilər.

Dünyanın laqeyd və mürgülü vicdanını sancıb oyadan, türk millətinin haqqını və dərdlərini Qərbin ali saraylarında dövlət böyükləri ilə müzakirə edən Əli bəy Hüseynzadə milli nicat və qurtuluş davasında nəzəriyyədən təcrübəyə keçirdi, islam aləminin başsız, sahibsiz olmadığını xatırladı, qanlı orduların – çarların, imperatorların qarşısına yalın əllə, ancaq son hüceyrəsinə qədər məfkurə, fikir cəbbəxanasına dönüşdürdüyü parlaq zəkasıyla çıxırdı. İmperiya məqamlarının nəzərindəki ənənəvi obraz – “ayağı patavalı əsir türk” obrazı neçə yüz ildən sonra ayağa qalxıb ilk dəfəydi ki, irticanın qürurunu tapdırdı, onu dünyanın gözü qarşısında ittiham

edirdi. Necə ki, sonralar Ziya Gökalp deyəcəkdİ, Əli bəy Peterburq Universitetində panslavizmdən pantürkizmi çıxarmışdı, həmin pantürkizm (əslində, romantik türkçülük) idi ki, Avropanın politik kürsülərində – Lozan konfransında panslavizmin, panxristianizmin üzünə bu şəkildə, qıbtədiləcək bir təmkinlə və siyasi məntiqlə dirənirdi: “Rusiya kəndi təbəsi bulunan türk və digər müsəlman xalqların ən doğal, məşru və müqəddəs haqlarını zorla əllərindən almışdır. Onların kəndi soydaşlarıyla hər türlü təmas və iştirakları yasaqlanmışdır. Məsələn, Kazanlı və Qafqaslı bir türkə, Türkünstan və Qırğız bölgələrindən mülk və arsa satın almaq tamamilə yasaqdır, Rusiyadakı türklər ən müqəddəs dini vəzifələrini belə yerinə yetirməkdən məhrum buraxılırlar, hər çeşid mədəni və milli təhsil imkanı onların əlindən alınmışdır... Bizi rus zincirindən qurtarınız” [18, s.33-34].

Professor Əhməd Temir yazır: “...Əvvəlcə cəmiyyət adından yaradılmış bir komissiyanın, öncə müttəfiq və dost dövlətlər olan Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstana getməsi və sonra da 1916-cı ilin haziranında İsveçrədə toplanacaq olan “Millətlər konfransı”na qatılmaları uyğun görülmüşdür. Komissiyanın Avropaya hərəkətindən öncə, konfrans nümayəndələrinə təqdim edilmək üçün 1915-ci ilin yayında almanca “Rusiyadakı müsəlman türk-tatarların bugünkü durumu və fəaliyyətləri”, “Rusiyadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin memorandumu” sərlovhəsi ilə iki mətn hazırlanmışdı. İkinci mətn Budapeştdə nəşr olunmuş, ayrıca 1916-cı ildə “Die Welt des Islams” dərgisində də çıxmışdır [VI, 1-2, s.33-35]. Bu muhtıra... almanca və fransızca olaraq İsveçrədə də yayınlanmışdır. Memorandumu hazırlayan və təqdim edən kimsələr olaraq bu adları görürük: Yusuf Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan” [3, s.49-50].

Əli bəy Hüseynzadə isə “Müxtəsər bioqrafik məlumat”ında Avropaya gedən bu qrupu “Turan heyəti” adı ilə təqdim edir: “Hərbi-ümumi əsnasında Orta Avropada professor Yusuf Akçura, ayan katibi mərhum kırımlı Əsəd və buxaralı Mukiməddin ilə birlikdə “Turan heyəti mürəhhası” namilə bir cəvelan: Bu münasibətlə ümumtürklük lehinə propaqanda yaparaq, onun

siyasi haqlarını müdafiyyəyə çalışdıq, ötədə-bəridə konfranslar verdik, yazılar yazdıq”.

Hilmi Ziya 1916-cı ilin yanvar ayında Berlində olmuş həmin nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi Əli bəy Hüseynzadəni təqdim edir. Etməyinə edir. Amma qərribə orasıdır ki, Hilmi Ziyanın 1969-cu ildə “Yeni İnsan” dərgisində yazdığı bu fikir onun “Türk düşüncə tarixi” kitabında təshih olunub. Həmin abzas yerli-dibli mətndən çıxarılıb. “Yeni İnsan” dərgisindəki 1969-cu il tarixli mətn belədir: “Əli Turan 1916-cı ili Ocak ayında Berlində toplanan bir konqredə Türk qövmlərinin haqlarını savunan, diqqətə dəyər bir raport oxudu. Orada Rusiya Türklərinin haqlarını savunma komitəsi adıyla İstanbulda seçilən dörd kişilik bir heyətə başqanı olaraq bulunuyordu. Bu nümayəndələr Hüseynzadə, Yusuf Akçuraoğlu, Çələbizadə Mühəmməd Əsəd və Mukiməddin Beycan idi”.

“Türk düşüncə tarixi”nin 2011-ci il onuncu baskısında isə həmin məlumat belə verilib: “Əli Turan 1916 Ocağında Berlində toplanan bir konqredə Türk qövmlərinin haqlarını savunan bir rapor oxudu. Burada Rusiya türklərinin demografik, etnolojik, sosiolojik durumlarından, iqtisad və kültür həyatlarından, fikir səviyyələri, ədəbiyyat və fikir ürünlərindən ətraflı olaraq bəhs etdi” [10, s.275].

1916-cı ilin yanvarına – Avropaya qayıdaq. Onlar dost və müttəfiq ölkələrin liderlərinə Rusiyadakı türklərin haqlarını çatdırmaq və qorumaq tələbi ilə müraciət edirdilər. Əhməd Temirin də qeyd etdiyi kimi, maraqlıydı ki, təkcə dostlara deyil, hətta Rusiyanın müttəfiqlərinə də xitab edirdilər: “Biz bu ricamızı, xalq və millətlərin haqlarını ayaqlar altına alan Rusiyaya qarşı savaşı müzəffər Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstana yönəltməklə kifayətlənməyib, eyni ricalarla İsveç, Norveç, Danimarka, İsveçrə və Amerika Birləşmiş Ştatları kimi tərəfsiz ölkələrə və hətta Rusiya müttəfiqi olan İngiltərə, Fransa və İtaliyaya da xitab edirik. Beləcə, Rusiyanın dostlarına da bu ricalarımızı duyurmaq istəyirik, çünki onlar millətlərin mühafizəsini, milli haqların qorunmasını və milli bağımsızlıqların əmniyyət altına alınmasını, bu savaşın qayəsi olaraq elan etmişlər”.

Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Çələbizadə Məhəmməd Əsəd və Mukiməddin Beycan dekabrın 8-də Vyanada Avstriyanın baş naziri

Storqk və xarici işlər naziri Forqaç tərəfindən qəbul edildilər. Dekabrın 12-də Budapeştdə baş nazir Tisza, parlament üzvü Andrasi ilə görüşdülər. Fransız qəzeti “Temps” dekabrın 14-də nümayəndələrin Macarıstanın baş naziri Tiszaya Kazan Xanlığının bərpa edilməsinin zəruriliyi barədə memorandum təqdim etdiklərini yazırdı. 1916-cı il yanvarın 12-də Türk-tatar heyəti Berlində xarici işlər naziri Paqu və onun müavini Zimmermann tərəfindən qəbul edildi, 1916-cı ilin fevralında isə Sofiyada Bolqarıstanın baş naziri Rodoslovla, Məclis üzvləri ilə görüşdülər.

Alman şərqşünası, professor Gothard Jaske (1894-1984) hələ Əli bəy Hüseynzadənin sağlığında – 1937-ci ildə yazdığı bir məqalədə Hüseynzadə və Akçüranın bu tövrünü “Rusiya məhkumu türklərin beynəlmiləl ölçüdə və həm də geniş bir Avropa cəmiyyəti önündə ilk güclü istiqlal həmləsi” olaraq dəyərləndirir və əlavə edirdi ki, “konqresdə, yaxud o zamanlar Berlin, Vyana, İstanbul və İsveçrədə Rusiya məhkumu türklərin qurtuluşu üçün çalışanlardan bir çoxu, bilxassə, azərilərdən Hüseynzadə Əli, Ağaoğlu Əhmədbəylər kimi hələ həyatda bulunan mühüm şahidlər Rusiyaya qarşı o zamanlar yürütdükləri mücadiləni bütün detallarıyla qələmə alsalar, rusluğa qarşı bugünədək sürdürülən milli və müqəddəs davaya mühəqqəq böyük xidmət etmiş olacaqlar” [8, s.8].

P.S. Hüseynzadənin Almaniyaya səfəri ilə bağlı çox da inandırıcı görünməyən bir məlumatı da Françous Georgeon verir: “1916-cı ilin qışında “Hüseynzadə Əli Almaniyada, alman orduları tərəfindən dustaq alınmış Rusiya kökənli türklərdən taburlar təşkil etməyə çalışırdı” [7, s.118].

“Rus mədəniyyətinin qaynaqlarından biri Bizans ortodoksluğudur”

Osmanlı məsələsində yalnız İngiltərə və Fransa ilə eyni maraqları bölüşən Rusiya islam amilinə münasibətdə bütün Qərb aləmi ilə birləşirdi. Bir az da dəqiq ifadə etsək, islam amilinə münasibətdə bütün xristian aləmi birləşirdi və bu da mübaliğə deyil ki, o illərdə bunu bütün incəlikləri ilə görən tək şəxsiyyət Əli bəy Hüseynzadəydi.

Avrasiyanın mahiyyətini İsmayıl Qaspiralıdan daha qapsamlı qavrayan Əli bəy Hüseynzadənin Rusiya türklərini Avropa mədəniyyətinə yönəltmək cəhdlərinin təməlinə də mütəfəkkircəsinə mənimsədiyi həmin düşüncə cərəyan etməkdəydi.

(Avrasiya ideyası, doğrudur, Rusiyada meydana çıxıb. Amma bu ideyanın müəllifi heç də bu gün təqdim edildiyi kimi, rus ziyalıları deyil, Rusiya təbəəliyindəki türk aydınları, daha doğrusu, İsmayıl bəy Qaspiralı olub. “Rusiya müsəlmanları” kitabının yazarı İsmayıl Qaspiralı (1851-1914) tarixdə Avrasiya nəzəriyyəsinin qurucuları kimi tanınan knyaz Nikolay Trubetskoyun (1890-1938), Pyotr Savitskinin (1895-1968), professor Q.Florovskinin (1884-1968), Nikolay Alekseyevin (1879-1964), Lev Karsavinin (1882-1952), Lev Nikolayeviç Qumilyovun (1912-1992)... fikir babası kimi, Avrasiya nəzəriyyəsinin banisi olaraq təzahür edir. Çünki o zaman Rusiya Avrasiya birliyinin deyil, slavyan birliyinin peşindəydi).

Avrasiyanı səmimiyyətlə istəyən, rus-türk birliyini tədbirli şəkildə önəmsəyən İsmayıl bəydən fərqli olaraq, Əli bəy Hüseynzadə açıq şəkildə bildirirdi ki, Rusiyada – Volqa boyunda, Qafqaz və Türkistanda ikibaşlı qartalın caynaqları başsız-sahibsiz qalmış iyirmi üç milyonluq müsəlman türkünün milli və dini heysiyyətini didişdirir, varlığını təhdid edir... Kazan türklərinin dövlət xarabalığı üzərində qurulmuş üçüncü Bizans – Rusiya birinci Bizansın təkə mənəvi deyil, siyasi-coğrafi baxımdan da varisinə çevrilmək istəyir. Üçüncü Bizansın siyasi kimliyi barədə romantik türkçülərin qənaətini də Hüseynzadə Əli bəy yazıb imzalamışdı. İmperiyanın türk qövümü ilə münasibətlərinin mahiyyətinə diqqəti cəlb edən Hüseynzadə və onun məfkurə dostları Almaniyanın siyasi rəhbərlərinə ünvanladıkları məktubda bildirirdilər ki, “Rus idarəsindəki türk qövmlərinin haqlarını savunmaq üçün dörd nümayəndə Budapeştdə və Vyana da çox yaxşı qarşılandıq. İndi də Berlində eyni haqları müdafiə üçün hüzurunuzdayıq. Rusiya mütəcanis bir kütlə deyildir. Orada türk-tatar qövmləri sayca böyük bir topluma varır. 1879-cu il nüfuz sayımında ruslar türklərin miqdarını az göstərmək üçün yaptıkları işə rəğmən bu nüfuz 24 milyon olaraq görünür... Onlar çox geniş torpaqlarda bəzi ləhcə fərqləri ilə eyni dili qo-

nuşmaqdadırlar... Rus ədəbiyyatının Rusiya türkləri üzərində faydalı təsirləri inkar ediləməz... Fəqət bu mədəniyyətin qaynaqlarından biri Bizans ortodoksluğudur. Onda Avropa mədəniyyətinin əsaslı keyfiyyətləri yoxdur. Bu kifayətsizlik rusların yaydığı kultürü daima axsatmışdır. Ruslar kəndi kultürələrini yayarkən milli kultürələri yox etmə qayəsini güdürlər...”

(Rusiyanın başqa bir iddiası da üçüncü Roma olmaqdır. Moskvanın nəzərdə tutaraq Philtheus “Yeni bir Roma şimalda yüksəlir və kainatı işıqlandırır... Bu üçüncü Roma qiyamətə qədər davam edəcəkdir. Dördüncü bir Romanın düşünüləməsi mümkün deyil”, – deyirdi. Eyni fikirlər Rusiyanı üçüncü Bizans olaraq dəyərləndirən Karamzin tərəfindən də irəli sürülmüşdü.

Bunu dərk etdiyi üçün, hədəfləri ayrı-ayrı olsa da, romantik türkçülük, türk millətinin qurtuluşu naminə, 1915-16-cı illərdən etibarən siyasi pantürkizmlə əl-ələ, çiyin-çiyinə verməyə məcbur oldu. Bu əlbirlik və çiyindəşlik isə 1937-ci ilə qədər davam etdi. 1937-ci ildə, nəhayət, SSRİ-də romantik türkçülərə qarşı tətbiq olunan genosid panslavizmin üçüncü mərhələsində, özü də gürcü Stalinin əli ilə törədildi.

Əhməd Ağaoğlu barədə yazdığı kitabda Holly Shisler məsələnin mahiyyətinə xeyli yaxınlaşsa da, məhz bu aspektin məfkurəvi-fəlsəfi incəliyinə nüfuz etməyə təəssüf ki, ehtiyac duymamışdır).

1916-cı ilin 18 mayında Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Abdurrəşid İbrahim və Əhməd Ağaoğlu tərəfindən Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Vilsona teleqram göndərildi. Teleqramda onlar Amerika Prezidentindən Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə etmək üçün öz şəxsi nüfuzundan istifadə etməsini xahiş edir və “Bizə yardıma gəlin. Bizi məhv olmaqdan qoruyun”, – deyər ricalarda bulunurdular [15, s.14].

Lenin Əli bəy Hüseynzadənin başçılıq etdiyi “Turan Heyəti” barədə

1916-cı il. İyun. Əli bəy Hüseynzadə, Yusuf Akçura, Əbdurrəşid İbrahim, Mukiməddin Beycan, Safa Əhmədoğlu, Əhməd Saib Kaplanov, Seyid Tahir Əfəndi, Əziz Makər və Əhməd

Ağaoğludan ibarət nümayəndə heyəti iyunun 27-29-da Lozanda keçirilən “Milliyyətlər Birliyinin Üçüncü Konqresi”ndə iştirak etmək üçün İsveçrəyə getdilər.

“Turan Heyəti” 1916-cı ilin iyulunda Sürixə gedərək, bir-biri ilə çox yaxın siyasi dostluq münasibətlərində olan (sonralar Akademiyanın Azərbaycan filialında Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru işləmiş və türklərin şumerlərlə əlaqəsinə dair məqalələr yazmış) Artur Zifeldin araclığıyla Vladimir Leninlə görüşdü.

Zəki Vəlidi Toğanın bildirdiyinə görə, Lenin onları diqqətlə dinləyib: “Sizin istədiyiniz hüquq, biz iqtidara gələrsək, artıqlaması ilə təmin olunacaqdır” [3, s.55], – demişdi. Leninin bu sözlərini Zəki Vəlidi Toğan “Yusuf Akçuradan aldığı məlumatı istinad edərək” [3, s.55] yazırdı.

Ancaq Rusiya müsəlmanlarının başçıları Əli bəy Hüseynzadə olan xüsusi nümayəndə heyətinin səfəri barədə Leninin özünün də qeydləri vardır. “İmperializm haqqında dəftərlər”ində (ki bu dəftərlərin əsasında “İmperializm kapitalizmin ən yüksək mərhələsidir” əsəri yazılacaqdı) Lenin qeyd edirdi ki, “Особое посольство из этих стран... в настоящее время объезжает дворы четырех союзных держав и нейтральных государств, чтобы принести им свои жалобы на русский гнет и *требовать* освобождения от русского ига и *восстановления* своих прежних государств” [11, s.709].

Eston Zifeld barədə zəruri haşiyə

Az.FAN-ın (Azərbaycan Elmlər Akademiyasının) Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun ilk direktoru, milliyyətcə eston olan Artur Zifeld-Simumyaqi (1889-1939) Leninin yaxınlarından idi. Zifeld-Simumyaqi “Turan heyəti”nin üzvlərini yaxşı tanıyırdı. Onu da yaxşı tanıyırdılar. Zifeld sadəcə türkoloq deyildi... Həm də türkçüydü. 1916-cı ildə İstanbulda Y.Akçuranın nəşr etdiyi “Türk yurdu” dərgisində Zifeldin türklərin şumerlərlə əlaqəsinə həsr olunmuş məqaləsi dərc edilmişdi.

Zifeld 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda eston və türk dillərinin qohumluğuna dair məruzə etmişdi. Fikirləri müəyyən mənada Atatürkün Günəş Dil Nəzəriyyəsi ilə uyuşurdu.

Zifeld 1938-ci ildə pantürkist fəaliyyətinə görə, Mahmud Kaşqarlı “Divan”ının tərcüməsinə imkan yaratdığı üçün 10 il həbs cəzasına məhkum edilərək Kolımaya sürgün edilib və sürgündə – 50 yaşında ürək çatışmazlığı səbəbi ilə vəfat edib.

1916-cı il. Müstəqillik qətnaməsi

Bunu Ayaz İshaqi belə dəyərləndirir. Onun yazdığına görə, əslində, “Turan Heyəti” Türkiyə, Qafqaz, Volqaboyu və Krımın müstəqilliyi barədə rezolyusiyanın Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul edilməsinə nail olmuşdu [16, s.21].

Gothard Jaske də xatırladığım məqaləsində bu hərəkəti “Rusiya türklərinin beynəlxalq miqyasda bağımsızlığa doğru atılan ilk addımı” [8, s.8] kimi səciyyələndirirdi.

Qərbedir, Konqresin dərc olunmuş materialları arasında Gothard Jaskenin bildirdiyinə görə, “Hüseynzadə Əli bəyin nitqi heç bir şəkildə yer almamışdır. Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, Rusiya əleyhindəki digər nitqlər də sənədlərdə əks olunmamışdır... Konqresin rəhbər heyətində, eləcə də nümayəndələr arasında fransız və belçikalıların bulunduğu göz önünə alınarsa, bu durumun əsl səbəbi asanlıqla anlaşıla bilər” [4, s.319].

Nəticə / Conclusion

Bu mütəfəkkir insanlar Avropa ölkələrinin dövlət başçıları, prezidentlər, baş nazirlər, Məclis sədrləri ilə görüşüb rus əsarətindəki türklərin haqqını dilə gətirərkən bilirdilər ki, imperiya bunu həzm edə bilməyəcək, iyirmi dörd milyonluq bir toplumun ruhunda dalğalanan azadlıq duyğusunu ölümlə təhdid edəcək, onu silah gücünə basdıracaq. Elə həmin ərəfələrdə, 1916-cı ildə Türkiyə torpaqlarında iyirmi min nəfər türkün ölümü ilə nəticələnən hərbi basqı Avro-

panın vicdanını silkələyən millət atalarımıza – Əli bəy Hüseynzadəyə, Yusuf Akçuraya siyasi təzyiqin ən amansız göstəricisiydi. Ancaq hər şeyə rəğmən, “Turan Heyəti”nin mənsubları bilirdilər ki, danışmaq, “istiqlal həmləsinə” başlamaq, heç nəyə məhəl qoymadan fədailik etmək zəruridir. Çünki tarix geriye yol qoymamışdı və onlar özlərini velikorus şovinislərindən də, Qərbin antitürk və antiislam çevrələrindən də güclü hesab edirdilər.

Ədəbiyyat / References

1. Agah Oktay, Güner. Hans Kohnun “Panislavizm və rus milliyyətçiliyi” kitabına ön söz. – Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.
2. Arxiv vneşney politiki Rossii F.151.Op.482. D.4323.
3. Ahmet Temir. “Yusuf Akçura”. – Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı, 1987.
4. Aydın Turan. “Kafkasya Komitesi” ile Türkiyədəki Kuzey Kafkasya Siyasi göçmenleri Komitesi” Üzerine Bazı Kaynaklar: Gothard Jaschkenin Bir Makalesi” “Birleşik Kafkazsiya İdealine Adanan Ömür” kitabı. İstanbul: Kafkasya Vakfı Yayınları, 2018.
5. ATASE Arşivi, K: 1836, D:38, F: 1
6. Cafer Seydahmet Krımer. Gaspıralı İsmail Bey. – İstanbul, 1996.
7. François Georgeon. “Türk milliyyətçiliyinin kökenleri. Yusuf Akçura”. – İstanbul, 1999. Tarih vakfı.
8. Gothard Jaske. “1916 Lozan Konqresində Rusiya mahkumu Milletler”. “Vperyod”. – Varşava, 1937, №2-4.
9. Hans Kohn. Panislavizm və rus milliyyətçiliyi. – Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 1991.
10. Hilmi Ziya Ülken. Türkiyədə çağdaş düşüncə tarixi. Ülken yayınları, 2001.
11. Lenin, V.İ. Poln.sobr.soç. – T.:28. – Moskva, 1962.
12. Minorski, V. Turan İA. 12-II, s. 110. – İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988.
13. Qasımlı, Musa. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. – Bakı: Adiloğlu, 2004.
14. Nizam Önen. Turançı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944) T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ve Siyaset Bilimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı. Doktora tezi. – Ankara, 2003.

15. Revue de Monde Musulman, V. LV I, r.14.
16. Rusiya Dövlət Hərbi Arxivi. F.461-k. Op.1. D.403.
17. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın Tarihi, C:1 Batı ve Kuzey Türkistan. – İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri. 1942-1947.
18. Welt des Islams c: 4, 25 iyul 1916.

Начало наступления независимости – Делегация Турана и Али-бей Гусейнзаде

Азер Абилов (Азер Туран)

Доктор философии по филологии

E-mail: a_turan63@mail.ru

Резюме. В статье проясняются проявления пантуркизма и политического пантуранизма, на примере исторических фактов обосновываются оба фактора, наличествующие в единой области, хотя и разные по содержанию, – пантуркизм и романтическое тюркство. Говорится, что причиной нарушения политического равновесия, духовной гармонии в мире послужило рождение панславизма. Утвердившийся после Пражского конгресса 1848 года панславизм оценивается как фактор, обусловивший размах романтического тюркства в тюркском мире и пантуркизма как политического мышления на Западе. В статье объясняется, что романтическое тюркство возникло на исторической сцене, чтобы способствовать единству, культурному возвышению, иными словами, солидарности и процветанию турецкой нации, а пантуркизм в политике, – чтобы сузить рамки колониальной политики России.

Ключевые слова: Али-бей Гусейнзаде, делегация Турана, свобода, пантуркизм политический, пантуранизм, русская культура